

НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ДЕНДРООБ'ЄКТІВ РОДИНИ ВЕРБОВІ (SALICACEAE)

Анотація. У статті характеризуються найдавніші українські назви різних видів верби (*верба́, лоза́, рокі́та, іва, верболі́з, ветла́, бредина*) і тополі (*топо́ля, тополь, трепéта, оса, осі́на, осі́ка, осокі́р, ябрядь*). Майже всі вони успадковані від праслов'янської мови. Менше половини з них збережено тільки в українських діалектах.

Ключові слова: українська мова, назви рослин, історія лексики, етимологія.

В українців, як і в інших слов'янських народів, здавна були добре знані назви двох родів родини вербові (Salicaceae) — різних видів верби (Salix L.) і тополі (Populus L.) — власне тополі та осики.

Рід Salix L. на території України налічує понад 30 видів, із яких понад десять зростає повсюдно, вони добре відомі людям і мають найбільшу кількість українських народних назв. Із них кілька дуже давні, праслов'янського походження, до сьогодні їх знають в усіх чи в багатьох слов'янських або в усіх східнослов'янських мовах. До них належать *верба́, лоза́, рокі́та*, діал. *іва*, очевидно, також *верболі́з*, діал. *ветла́, бредина*.

Дані слов'янських мов не дають можливості скільки-небудь упевнено судити про те, який саме вид верби (Salix) позначала та чи інша лексема в праслов'янській мові. Нам видається справедливою думка В.Махека тільки відносно прасл. **jьva*, яке, за його припущенням, означало вид Salix caprea L., верба козяча, що зростає по всій Україні, крім високогір'я Карпат. Деякі праслов'янські дендроніми були загальними назвами верби, на думку В.Махека, можливо, це **vьrba, *orkyta* [Mach: 133].

Назва *верба́* 'Salix L.' добре відома в усіх українських говорах (див. [Мел.: 241—244; СБН: 135—136; Мак.: 322—326; Кобів: 359—361] та ін.), є також нормою української літературної мови [СУМ, I: 325; РУСб: 197], фіксується в пам'ятках києворуської (*вьрба, верба* [Изб. 1073: 194; Срез., I: 459; СРЯ 11-17 в., II: 80—81; СДРЯ, II: 266]), староукраїнської (див. [ССУМ, I: 164; СУМ 16-17 ст., III: 228; Т.: 215] та ін.) писемності. Для цієї лексеми є відповідники зі значенням 'верба; різні види верби' в усіх слов'янських мовах; пор. рос. *вѣрба*, діал. *верба́*, біл. *вѣрба́*, пол. *wierzba*, в.луж. *wjerba*, н.луж. *wierba*, чес. *vrba*, слвц. *vřba*, полаб. *varba*, болг. *вѣрба*, мак. *врба*, діал. *врба*, серб., хорв. *vrba*, слвн. *vřba*, ст.сл. *врьба* < прасл. **vьrba* 'лоза; гнучка рослина'; пор. ще спо-

віднені лит. *virbas* 'прут; лозина; стебло', латис. *virbs* 'палиця, ціпок', *virba* 'прут; спис', прус. *wirbe* 'канат, линва', гр. *ράβδος* 'ціпок', лат. *verbēna* 'листя і паго-ни лавра' (< **verbesna*), *verbera* 'побої, удари' (← 'різки з віток'). Походить від і.е. **ūerb(h)-* — похідного від **ūer-* 'гнути, вити, крутити' (детальніше див. [ЕСУМ, I: 350; Фасм., I: 293; ЭСБМ, II: 302; Вр.: 417—418; Mach.: 132; MES: 699; БЕР, I: 208; Skok, III: 619—620; Bezljaj, IV: 353—354; Кореңny: 417]). Припускають, що розвиток семантики слова відбувався так: спочатку це 'якийсь гнучкий предмет', потім 'прут, вітка'. У слов'ян відбулося розширення значення, закріпившись як 'верба, Salix L.' [ЭСРЯ, I/3: 54]; пор. ще [КЭС: 74].

Як народні назви деяких видів верби (Salix alba L., S. caprea L., S. viminalis L. S. rosmarinifolia L., S. aurita L., S. purpurea L. та деякі ін.) вживаються в українській мові *лоза́* і *рокі́та* (див. [СУМ, IV: 541; VIII: 874]).

Лексема *лоза́* поширена в ряді українських говорів як позначення видів Salix alba L., S. cinerea L., S. triandra L., S. viminalis L. та ін. (див. [Гр., II: 375; Мел.: 241—244; СБН: 135—136; Мак.: 322—326; Кобів: 359—361] та ін.), засвідчується пам'ятками києворуської писемності зі значеннями 'вид верби' [1192, ВГ: 36; Срез., II: 44], 'вербник' [1161, СРЯ 11-17 в., VIII: 276] і в пізніші часи зі значенням 'лозовий чагарник, лозняк' [ССУМ, I: 555; сер. XVI, НП: 231б/232а; 1635, АЮЗР, I/6: 702]. Має паралелі в більшості слов'янських мов; пор. рос. *лоза́* 'види верби', 'виноград (рослина)', біл. *лаза́* 'деякі види верби', ст.пол. *loza* 'вид верби' (XIV ст.), ст.чес. *loza* 'виноград (рослина)', слвц. *loza*, болг., мак. *лоза*, серб., хорв. *loza*, слвн. *loza*, ст.сл. *лоза* id. На думку Ф.Славського, прасл. **loza* первинно означало 'гнучка гілка, вітка, галузка', на основі якого розвинулися значення 'виноградна лоза', 'верба куциста' [Sław., V: 239—241]. Праслов'янську назву різні дослідники пов'язують етимологічно з різними словами: то з лит. *lazda* 'палиця', 'ліщина', латис. *lagzda*

‘ліщина’, прус. *laxde* id., то з прасл. **lězti* ‘витися’, то з лат. *larix* ‘модрина’ тощо (детальніше про ці та інші версії див. [ЕСУМ, III: 281; Фасм., II: 512; Черн., I: 489; ЭСБМ, V: 204; Вр.: 313; MES: 342; БЕР, III: 457—458; Bezljaj, II: 152—153; Skok, II: 321—322; ЭССЯ, XVI: 118—120]). Однак жодна з цих етимологій не є достатньо обґрунтована.

На базі номенів *верба́* і *лоза́* утворився композит *верболі́з*, род. в. *верболóза* ‘високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям’ [СУМ, I: 326], очевидно, вид ‘*Salix pentandra* L.’, діал. *верболоз* id., а також ‘*Salix caprea*’, ‘*S. viminalis*’, ‘*S. acutifolia* Willd.’ [СБН: 135—136]; пор. рос. зах. *верболоз*, *верба-лоза* id. [Ан.: 310], біл. голел., гродн., вітеб. *вербалóз* ‘*S. caprea*’, гродн. ‘*Salix pentandra*’ [Кис.: 116]. Очевидно, це давня назва, можливо, праслов’янський діалектизм східнослов’янського ареалу, хоча в давньоруських писемних пам’ятках поки що не виявлена.

Назва *рокíта* в українських діалектах набагато менш відома, ніж попередні (див. [Гр., IV: 64; Мел.: 241—244; СБН: 135—136; Мак.: 322—326; Кобів: 359—361] та ін.). У пам’ятках киеворуської писемності поки що не виявлена. У текстах староукраїнської мови як апелятив уперше фіксується в XVII ст.: *рокита* ‘вид верби’ [Полтавщина, 1699, АП: 151], в складі похідного *рокитина* id. [1642, Слав.: 413], а ще раніше в структурі назви села на Буковині *Рокитна* [Сучава, 1437, ССУМ, II: 301]. Цей ботанічний номен, без сумніву, давній, бо відомий в усіх слов’янських мовах; пор. ст.рос. *ракита* (*рокита*) ‘деякі види верби’ [1474—1475, СРЯ 11-17 в., XXI], рос. літ. *ракіта*, діал. *рокіта* id., біл. *ракіта*, *рокіта* ‘рокита’, ст.пол. *rokita* ‘*Salix rosmarinifolia* L.’, діал. ‘*S. silesiaca* Wild.’, ‘*S. caprea* L.’, ст.чес. (топоніми) *Dolní Rokytá*, *Horní Rokytá* (1356—1360), чес. *rokyta*, діал. *rakýta* ‘верба’, *rokytí*, зб. ‘*S. purpurea*’, слвц. *rakýta*, діал. *rokyta* ‘*S. caprea*’, н.луж. *rokita*, *rokít* ‘*S. aurita* L.’, ‘*S. cinerea* L.’, в.луж. *rokot* ‘*S. aurita*’ [Zeman: 389], полаб. *rúkà’ita* ‘*Salix* L.’, ст.болг. *Rakuta* (топонім, 1300 р.), болг. *раку́та* ‘*S. viminalis* L.’, діал. *ракита*, *ракида* ‘*S. caprea* L.’, ‘*S. viminalis* L.’, ‘*S. triandra*’, мак. *ракита* ‘рокита’, ст. і діал. серб., хорв. *rakita* ‘*S. caprea*’, ст.слвн. (топонім) *Rekytthe* (1322—1335), діал. *rakita* ‘вид верби’, ст.сл. *раку́гга* ‘*S. caprea*’. Від прасл. **orkyta* / **orkyť* < **ork-yto* (за будовою подібне до **kopyto*, **koryto*), зближується з латис. *ē(r)cis* ‘яловець’, *ēršķis* ‘терен’, *ērkuļis* ‘веретено’, гр. *ἀρκευθός*, *ἀρκευθίς* ‘яловець, juniperus’, д.інд. *arkás* ‘вид рослини’ < і.е. **arku-* ‘щось зігнуто, гнучке’ [ЕСУМ, V: 118; Фасм., III: 438—439; Черн., II: 97; КЭС: 382; ЭСБМ, XI: 80; Вр.: 461; MES: 516; Mach.: 133; БЕР, VI: 168; Skok, III: 102—103; Bezljaj, III: 148; ЭССЯ, XXXII: 173—175; Корець: 244].

Лексема *і́ва* (також у фонетичних варіантах *і́ва*, *і́ва*, *гі́ва*, *ева*, *ева*) як позначення деяких видів верби (*Salix* L.), головн. виду *S. caprea*, відома в більшості українських говорів (див. [Гр., II: 192; Рог.: 134; Мел.: 241—244; СБН: Мак.: 323—325; Кобів: 359] та

ін.), фіксується в киеворуських [XII, ДЗ: 70], староукраїнських текстах XV—XVII ст. [XV, ССУМ, I: 421 (*Івки* ‘назва озера в Чернігівській землі’); 1642, Слав.: 62; Ліч.: 275 (*ива*)].

Прасл. **jьva* успадковане всіма слов’янськими мовами; пор. рос. *і́ва* ‘*Salix caprea*’, біл. діал. *і́ва* ‘вид лозняка (кущів з лози — *I. C.*)’ [Тур., II: 171], *і́віна* ‘*Salix caprea*’ [Кис.: 116], ст.пол. *iwa* (XV), пол. *iwa*, діал. *jiwa*, н.луж. *wiwa*, в.луж. *jiwa*, *jiwina*, чес. *jíva*, слвц. *iva*, полаб. *jaivo*, *jejó*, болг., мак. *ива*, серб., хорв. *ива*, слвн. *iva*, ст.сл. *ива* id. Для них наявні паралелі в ряді інших індоєвропейських мов; пор. лит. *ieva*, *jjeva* ‘черемха’, ‘крушина’, латис. *iēva* ‘черемха’, д.в.нім. *īwa* ‘тис’, с.в.нім., с.н.нім., нім. *Eibe* id., н.в.нім. *īw*, прус. *iūwis*, кіпр. *iwep*, д.англ. *īw*, д.ісл. *ýr*; д.ірл. *eo* id., гр. *οἴ*, *οα* ‘*Sorbus*, горобина’ < і.е. **ei-* ‘червонуватий’. Вважається, що змішування назв різних дерев пов’язане з їхньою червонуваною деревиною або червоними ягодами, див. [RS: 136; Sław., I: 473—474] та ін. Проте в [ЭССЯ, VIII: 248—249] прасл. **jьva* виводять від і.е. **ий-* / **ийē-* ‘вити’, тобто припускається, що цей флорономен мотивується гнучкістю гілок іви. Детальніше див. [ЕСУМ, II: 287; Фасм., II: 113; Черн., I: 333; ЭСРЯ, II, 7: 3—4; КЭС: 168; Вр.: 194; Mach.: 133—134; MES: 230; БЕР, II: 3; Skok, I: 736—737; Bezljaj, I: 214; Корець: 136].

Імовірно, древньою є й інша українська діалектна назва верби *ветла*, похідна від неї *ветлина* ‘*Salix viminalis* L.’, ‘*Salix vitellina* L.’ [Мак.: 326]), що мають паралелі зараз у східнослов’янських, польській, а також у балтійських мовах; пор. рос. *ветла́* ‘*Salix* L.’, біл. діал. *вятлі́на*, пол. *witwa*, *witwina* ‘*Salix viminalis*’ [Maj., I: 483], в.луж. *witwa* ‘вид верби’, чес. *vetla* id. Від прасл. **vьtьla* ‘вид верби’, яке, як вважають етимологи, утворене за допомогою суфікса *-l-* від тієї самої основи, що й слово *větvь* (< **voitvi*) ‘гілка, вітка’, тобто від **věť* id. (з чергуванням голосних *ě* — *ь*); пор. ще лит. *žilvītis* ‘верба біла, *Salix alba*’, *vūtulās* ‘в’язка’, латис. *vītuōls* ‘верба’, д.прус. *witwo*, д.в.нім. *wida*, гр. *ἴτις*, *ίτέα* id. Тому непереконливим є віднесення деякими вченими назви *вѣтла* до східнослов’янських новотворів (пор. [ЭСРЯ 1/3 : 77—79; ЭСБМ II: 99—100]) або східнослов’янських діалектизмів [Филин 1972: 554]. Насправді, як свідчить наведений матеріал, це дуже давній флорономен, і його ареал значно ширший [ЕСУМ I: 366; Фасм., I: 306—307; КЭС: 78; Mach.: 133; Трубочев: 171].

У новгородській грамоті після 1192 р. фіксується номен *волмина* (*вълмина*): за волховомъ... лозы · е · волмина · s · на островѣ и съ нивами [СДРЯ, II: 160]. Різні дослідники тлумачать д.рус. *волмина* неоднаково: то ‘місце, що заросло верболозом’ [СРЯ 11-17 в., II: 315], то ‘верболі́з’ [Филин 1972: 554], то ‘назва дерева’ [Трубочев: 171], то ‘якесь дерево, ймовірно, верба’ [Німчук: 91] і навіть ‘який-небудь затон або ковбаня, де ловилась риба’ [Филин 1957: 590].

Що ж до походження цього слова, то найпоширенішою є думка, якої дотримувалися Ф.Міклошич, Д.М.Ляпунов, Ф.П.Філін. Згідно з нею воно утворене

за допомогою суф. *-ина* від прасл. **vltm-* 'дрібна верба, верболіз', яке порівнюють із лат. *ulmus* 'в'яз', пор. аналогічні східнослов'янські похідні, утворені за допомогою того самого суфікса *-ина*: *лозина* — від *лоза*, **вълтина* — від **вълтъла*, **брѣдина* — від **брѣдъ* 'вид верби' і т. ін. Пізніше у східнослов'янських мовах ця словотвірна модель стає особливо продуктивною, пор. ст.укр. *березина*, *дубина*, *грабина*, *соснина* і т. д. Вона намітилася ще в праслов'янській мові. Своє припущення, що д.рус. *волмина* (*вълмина*) позначає лозняк, Ф.П.Філін досить переконливо аргументує наявністю в сучасних новгородських говорах *волмяга* 'зарості бур'яну', яке виникло внаслідок вторинної номінації від *волмяга* 'верболіз', а також інші спільнокореневі *волмяжник* 'істівний гриб, близький до рижика', у багатьох російських, особливо північних, говорах *волмяк*, *волменка*, *волмянка*, *волменец* і под., що означають переважно гриб вовнянку й мотивуються тією самою ознакою, що й російські назви грибів *березняк*, *сосняк*, *подберезовик* і т. ін., тому що вовнянки ростуть у сирих місцях, де поширена верба. Якщо це припущення справедливе, то, вважає Ф.П.Філін, у новгородському діалекті збереглася «одна з найдревніших назв верби, яка походить з епохи діалектного членування індоєвропейської мовної спільності» [Філін 1972: 555]; пор. також [Трубацев: 171]. Солідаризуючись в основному з цією думкою, ми, однак, не можемо погодитись із твердженням, до якого пристав також В.В.Німчук (див. [ПУМ: 91]), що поширення цього слова у східних слов'ян обмежувалось рамками новгородського діалекту, бо знаходимо спільнокореневі і семантично близькі номени в білоруських, а також оними в українських говорах, пор. біл. діал. *волміна*, *волмішча* зі значеннями 'притерасна частина заплави', 'заросле старе річище, оточене заростями верби, вільхи і смородини звичайної', 'улоговина, мокра западина з травюю' [ЭСБМ II: 190], *валмо* 'западина, заглиблення' [Яшк.: 32], гідронім *Волма* [Жучк.: 56]. Очевидно, до цього етимологічного гнізда належить укр. східнополіський мікротопонім *Вільмове* [Черепанова: 31], можливо, також гідронім *Вільмінська* з басейну Сіверського Дінця [СГУ: 108].

На основі даних східнослов'янських мов удається реконструювати ще одну назву верби періоду Київської Русі **брѣдъ*, утворену, очевидно, на східнослов'янській мовній основі і пов'язану, ймовірно, з **bresti*, **bredq* [ЕСУМ, I: 250; Фасм., I: 210; ЭССЯ, III: 11—13; ЭСБМ, I: 380, 393—394], пор. укр. діал. *брѣдина*, *берѣдина* 'Salix carnea' [СБН: 135], *бродина* id. [Петр.: 3]. Ст.рос. *брѣдъ* 'іва, лоза, рокита' документується від 1558 р. [СРЯ 11-17 в. I: 329]; пор. ще рос. смол. *бред* 'Salix pentandra L.' [Ан.: 310], смол., пск. 'іва' [СРНГ, III: 169], непасп. *брѣдина* 'різні види верби, Salix L.', арх. *бред* зб. 'древесный лист и ветки для корма скота' [Даль, I: 126], біл. діал. *брѣд* 'Salix pentandra' [Кис.: 116], *брѣднік* 'Salix carnea', 'S. myrtilloides L.' [Кис.: 116].

У давньоруських текстах засвідчено кілька назв тополі (*Populus L.*). Загальною, очевидно, була *то-*

поль, *тополя* [Срез., III: 980] < прасл. **topolь/-ъ,-а*. Вид *Populus tremula L.* (тобто осика) називався *осина* [1108, сп. XV, ХД: 9] і *трѣпеница* [ДЗ: 21]. Хоч і не засвідчений пам'ятками давньоруської писемності, але, очевидно, був відомий також варіант *осика*, повсюдно вживаний у сучасних українських діалектах.

Пам'ятки української писемності XIV — поч. XX ст. засвідчують три варіанти назви, вірогідно, виду тополі *Populus pyramidalis L.*, успадковані від праслов'янської мови: *топóля* [Бер.: 13; Шевч., I: 341; Витв.: 298; Жел.: 975; Гр., IV: 274], *топо(л)* [Слав.: 320], *тополь* [ib.: 66; 1744, Б., III: 357; Шейк., V/1: 66]. Для них наявні паралелі в інших слов'янських мовах, пор. із тим самим значенням рос. *тополь*, біл. *тапóля*, *тóпаль*, пол. *topola*, діал. *topol*, чес. *topol*, слвц. *topol'*, н.луж., в.луж. *topol*, болг., мак. *топола*, серб., хорв. *топóла*, слвн. *topol*, церк.сл. *топoль*. Етимологія прасл. **topolь/-ъ,-а* досі остаточно не з'ясована. Ряд дослідників (Брюкнер, Фасмер, Черних та ін.) вважає його запозиченням від лат. *populus* id. внаслідок дисиміляції приголосних *p — p у t — p* (див. [Br.: 573; Фасм., IV: 79; Черн., II: 250; КЭС: 446] та ін.). Походження латинського слова до кінця поки що не встановлено, дехто припускає його зв'язок з індоєвропейськими мовами, зокрема з гр. *πελέα* 'в'яз, *Ulmus L.*', i.e. **po-pol* (див. ще [ЕСУМ, V: 600—601; MES: 647; Skok, III: 483; Bezlaj, IV: 201—202; Корецьк.: 377]).

Поширене по всій Україні і взагалі в Північній півкулі дерево тополя тремтяча (*Populus tremula L.*) добре знане людям, має кілька давніх назв, що сягають праслов'янського періоду. Дві з них — *осіна* і *осіка* — походять відповідно від прасл. **osina* id. і **osika*, утворених у праслов'янській мові від давнішої назви цього дендрооб'єкта прасл. **osa* < **opsa* id., що походить, як дехто вважає, від праїндоевропейської мови.

Номен *осіна* в пізніших пам'ятках української писемності фіксується досить часто (див. [кін. XVIII, ЗК: 256; Кв., II: 340; Жел.: 577; Гр., III: 66] та ін.). Відомий у всіх східнослов'янських і частині західнослов'янських мов, пор. рос. *осіна*, біл. *асіна*, пол. *osina*, в.луж. *wosina*, чес. діал. *osina*, болг. діал. *осина* id. < прасл. **osina* id.

Інша назва цього дерева *осіка* (в староукраїнських писемних пам'ятках фіксується від I пол. XVII ст. [1642, Слав.: 66; АП: 49]), але в наш час відома на значно більшій частині української діалектної території, ніж *осіна* (див. [САБЛ: № 40]). Відомі, крім української, в більшості західнослов'янських і в болгарській та словенській мовах; пор. рос. вор. *осіка* [СРНГ, XXIV: 6], біл. гомел. *асіка* [ЛАБНГ, I: № 150], пол. *osika*, чес., слвц. *osika*, болг. *осика*, слвн. *osika* id. < прасл. **osika*. У південних слов'ян наявний варіант цієї назви, що продовжує прасл. **asika* id.; пор. болг. діал., мак. *ясика*, хорв. *jasika*, слвн. *jasika* / *jesika* id. < прасл. **jasika* id. Початковий звук *a* замість *o* зумовлений асоціацією зі словом **(j)asenъ* / **(j)asenъ*; пор. слвн. *jasika* 'Fraxinus ornus' (Ф.Славський [SP, I:

159]) чи подовженням початкового *o*: **apsa* < *opsa* (В.Махек [Mach.: 132]).

Зараз зі значенням 'Populus tremula' загальнозживаний в українській літературній мові номен *осина* (зокрема й у науковій ботанічній номенклатурі), а назва *осика* — рідковживана (див., напр. [СУМ, V: 761; РУСб: 238]).

Проте найдавнішою назвою осики з цим коренем є виявлена поки що тільки в окремих українських західнополіських говірках *osá*, для якої наявні точні відповідники ще в білоруській і західнослов'янських мовах; пор. біл. діал. *osá* (в крайніх західних говірках Брестської області, які прилягають до території України [ЛАБНГ, I: № 150]), пол. діал. *osa*, н.луж., в.луж. *wosa*, чес. діал. *osa* id. < прасл. **osa* < **opsa* id., яке, на думку Покорного і Черних, походить від і.е. **apsā* id., успадкованого також рядом неслов'янських індоєвропейських мов, див. ще [Rud., II: 883; ЕСУМ, IV: 219—220; Фасм., III: 159; ЭСБМ, I: 169—170; Вр.: 383—384; Mach.: 132; MES: 418; Skok, I: 759; ЭССЯ, I: 80—81; Корецьк.: 56].

До недавнього часу в етимологічних словниках різних слов'янських мов далеко не повною мірою використовувалася лексика українських говорів узагалі й карпатських зокрема. А між тим вона може бути з успіхом залучена при з'ясуванні багатьох складних питань як української, так і слов'янської лексикології, семасіології, етимології. Яскравим, на наш погляд, доказом цього може послужити приклад зі словом *трепетница*, яке в писемних пам'ятках Київської Русі фіксується єдиний раз у «Слові (Моленії) Данила Заточника» — пам'ятці XII ст., що дійшла до нас у списках XVI—XVII ст. Там є такий контекст із цим словом: «Не имъйи собѣ двора близъ царева двора и не дръжи села близъ княжа села: тивунъ бо его аки огнь трепетицею накладень, и рядовичи аки искры» [ДЗ: 21].

І.Срезневський на підставі цього тексту слово *трепетница* тлумачить зі знаком питання, як 'осина' [Срез., III: 988]. Б.Ларін із цього приводу пише, що «в народних говорах його не найти», хоч і впевнений, що *трепетница* народного походження, все ж такі сумнівається в правильності здогаду І.Срезневського, зокрема зауважує: «Догадка маловероятная, и вот почему: как известно, осина не лучший, а худший вид дров, так что образ аки огнь трепетицею накладень был бы ослаблен таким пониманием слова... Скорее всего, *трепетница* — это то, что называют в говорах *загнетъ*, которая употребляется для разжигания костра» [Ларин: 191], тобто, як свідчить «Словарь русских народных говоров» Б.Ларін, очевидно, вважає, що *трепетница* — це частина печі, куди загрибають жар (див. [СРНГ, X: 12]).

Нам видається, що Б.Ларін у своєму міркуванні помиляється, а здогад І.Срезневського правильний. Справа в тому, що, по-перше, за інформацією Й.Ростафінського, саме осики використовують для розпалювання вогню, бо її деревина легко спалахує [RS: 138]. По-друге, можливо, й справді поки що не виявлено *трепетница* чи *трепета* 'осика' в російсь-

ких говорах, як його поки що не знайдено, за нашими даними, в говорах білоруської мови, проте, треба думати, що для найменування осики у східних слов'ян було досить добре відоме слово *трепета*, яке до цих пір широко знане в багатьох українських карпатських говорах. Ізогласа лексеми *трепета* охоплює переважну частину гуцульських говірок Рахівського району, більшість закарпатських, бойківських (*трепета* і *трепет* [Он., II: 300]), наддністрянських говірок і говірки верхів'я Західного Бугу (*трипета*, *трепета* [САБЛ: № 40]). Згідно з даними словників ботанічної лексики української мови, ареал цього номена, мабуть, значно зменшився. Раніше слово вживалося також у буковинських, гуцульських говірках Івано-Франківської обл., лемківських, подільських та, можливо, інших, див. [Мел.: 216; СБН: 121; Мак.: 290] та ін. На підставі давньоруського *трепетница*, укр. діал. *трепета*, а також таких спільнокореневих назв цього ж дерева, як пол. *trepeta*, *trepiecina* [Maj., II: 623], болг. *трепетлика*, *трепетник* [Ахт.: 246], серб., хорв. *трепетлика*, *трепетуша* і под. id. [Сим.: 373] можна стверджувати, що в праслов'янський період на значній території Славії функціонувала назва **trepeta* 'осика, Populus tremula', мотивована тим, що листя цього дерева постійно тріпоче, тремтить. Отже, слово *трепетница* у наведеній вище цитаті з пам'ятки XII ст., поза всяким сумнівом, є демінутивом від слова *трепета*, яке, безперечно, існувало тоді в живих народних говорах як назва осики і дожило до наших днів у східних слов'ян, можливо, тільки в українських карпатських і деяких суміжних говорах.

Видається природним припустити існування в давнину ще однієї назви тополі **osokorь/-ь* 'тополя біла, Populus alba L.' і 'тополя чорна, P. nigra L.' < **osokorь/-ь* : **asokorь/-ь*, успадкованої, за даними писемності, тільки східними слов'янами; пор. укр. *осокір*, діал. *сокора*, *осокорина*, *сокорина* і т. ін. 'Populus alba', *осокор*, *осокора*, *осикора*, *сокора*, *ясокір*, *ясокор* і под. 'Populus nigra' [Мак.: 288—289], ст.укр. *осокорь* id. [1686, Ліч.: 276], рос. *осокорь*, *осокор* 'Populus alba' і 'Populus nigra', біл. *ясокор*, *ясакар* 'Populus alba' (сх.слов'ян. *осокорь* id. фіксується в тексті XVI ст. [Тр.: 371—373]), пол. *sokora*, *osokor*, *jasiokor* 'Populus L.', як уважають польські вчені, належать до східнослов'янських запозичень XVIII ст. [Вр.: 506; Nitsch i Mrozówna: 191—196]. Проте нам видається, що в ранній праслов'янський період **osokorь* і под. мало загальнослов'янське поширення, оскільки утворені від нього назви **osokoruxь/-a* : **osokoruša* 'горобина звичайна, Sorbus aucuparia L.' збереглися в українській і майже в усіх західно- та південнослов'янських мовах, пор. [ЭССЯ, I: 82]. Прасл. **osokorь/-ь* : **asokorь/-ь* більшість етимологів вважає композитом, утвореним від **os-* : **as-*, як як в **osika* : **asika* (див. вище) і **kor-* (від **kora* 'кора', тобто первинно цей фітономен мотивувався, як 'дерево з корою, як в осики'; детальніше див. [ЕСУМ, IV: 224—225; Фасм., III: 163; Пр., I: 664; Mach.: 132; ЭССЯ, I: 82; XXXVI: 39—41].

В українських, вірогідно, південно-західних, говорах збереглася ще одна давня назва виду тополі *Populus alba* L. *ябрьдь* [Вол.: 107; Петр.: 2; Мак.: 288], для якої наявні відповідники в західнослов'янських мовах, пор. пол. діал. *jabrząd* 'вид тополі', ст.пол. (від XVI ст.) *jabrząd* id., ст.чес. *jabřadek*, *jabřadka* 'виноградна лоза, галузка', словц. *jabrádka* 'котики (сережки) на вербі', діал. *jabrat* зб. 'гілка верболозу' < прасл. **jabrědъ/-ь* : **jabrědъ/-ь*. Ф.Славський уважав цю реконструкцію північним праслов'янським діалектизмом [Sław., I: 482], бо на той час етимологами ще не був залучений український флорономен *ябрьдь* як фонетично закономірне продовження праслов'янського слова. Натомість укр. діал. *ябронд*, *ябруд* (волин.) [ВхН.з.: 52], *ябронт* [Жел.: 1110]

'*Populus alba*' запозичено від пол. *jabrząd* id. Праслов'янське слово утворено за допомогою префікса (прийменника) **(j)a-* від прасл. **brěd-* : **brěd-* 'пагін', 'квітка рослини', 'плід' < і.е. **bher-* 'видаватися, стирчати (зокрема про пагони рослини, роги тварини)' (детальніше див. [ЕСУМ, VI: 530; Фасм., IV: 540; Вр.: 196; ЭССЯ, I: 48—51; SP, I: 147—148]).

Отже, до найдавніших назв дендрооб'єктів родини вербові належать успадковані від праслов'янської мови *верба*, *іва*, *лоза*, *рокита*, *ветла*, *тополя*, *осина*, *осика*, *осокір*, діал. *оса*, *тrepета*, *ябрьдь*, а також *верболіз*, *бредина* (похідне від давнішого *бред* id.), що походять, очевидно, від східних праслов'янських діалектизмів.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Ан. — Анненков Н. Ботанический словарь. — СПб., 1878. — XXI, 645 с.
 АП — Пирятинські актові книги // Стороженки: Фамил. архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 1—388.
 Ахт. — Материали за български ботаничен речник. Събрани от Б.Давидов и А.Явашев; Доп. и ред. от Б.Ахтаров. — София 1939. — 575 с.
 АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею по разбору древних актов. — К., 1859—1914. — Ч. I—XVIII.
 БЕР — Български етимологичен речник. — София, 1971 [и след.]. — Т. 1 [и след.].
 ВГ — Вкладная Варлаама Хутынского монастырю после 1192 г. // Обнорский С.П., Бархударов С.Г. Хрестоматия по истории русского языка. — 2-е изд. — М.: Учпедгиз, —1952. — Ч. I. — С. 36.
 Гр. — Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б.Грінченка. — К., 1958—1959. — Т. 1—4.
 ДЗ — Слово Даниила Заточника по редакциям XI и XII вв. и их переделки / Подгот. к печ. Н.Н.Зарубин. — Л., 1932. — XVI, 166 с., XIII ил.
 ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т.; Редкол.: О.С.Мельничук (гол. ред.) та ін. — К., 1982—2012. — Т. 1—6.
 Жучк. — Жучкевич В.А. Краткий топономический словарь Белоруссии. — Минск, 1974. — 448 с.
 Изб.1073 — Изборник Святослава 1073 года: Факсим. изд. — М., 1983. — 266 с.
 ГУМ — Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983. — 743 с.
 Кис. — Киселевский А.И. Латинско-русско-белорусский ботанический словарь. — Минск, 1967. — 159 с.
 Кобів — Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К., 2004. — 800 с.
 КЭС — Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 1975. — 543 с.
 Ларин — Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975. — 328 с.
 Ліч. — Лічбеник: Рукопис / Зберігається в Національній бібліотеці ім. Вернадського. Шифр 1.759. — 119 арк.
 Мел. — Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. — Львів, 1922. — 356 с.
 Німчук — Німчук В.В. Праслов'янська лексика. Лексика давньоруської мови // Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 15—163.
 НП — Няговские поучения. Факсимил. воспроизвед. текста по изд. А.Л.Петрова. — Ниредьхаза, 2006. — LXXIV, 226 с.
 Он. — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. I—II.
 Петр. — Словарь ботанический: Рукопись Собрания Петрушевича / Сохраняется в БАН Российской Федерации (Санкт-Петербург). — № 33. — 45 л.
 РУСб — Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. — К., 1962. — 340 с.
 САБЛ — Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. — Ужгород, 1999. — 104 с.
 СБН — Словник ботанічної номенклатури (Проект). — К., 1928. — 313 с.
 СГУ — Словник гідронімів України. — К., 1979. — 781 с.
 СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Гл. ред. Р.И.Аванесов. — М., 1988—1991. — Т. I—V.
 Сим. — Симонович Д. Ботанички речник: Имена бильака. — Београд, 1959. — 890 с.
 Слав. — “Лексікон словено-латинській” Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського // Лексікон латинський Є.Славинецького. Лексікон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. — К., 1973. — С. 421—540.

- Срез. — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1893—1912. — Т. I—III.
- СРЯ 11-17 в. — Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1975 [и след.]. — Вып. 1 [и след.].
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2 т. — К., 1997—1998. — Т. I—II.
- СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1970—1980. — Т. I—XI.
- Т. — Историчний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. — Х.; К., 1930—1932. — Т. I. — XXIV, 947 с.
- Тр. — Травник — лікарський порадник. — Б. м. н., XVI ст.: Рукопис / Зберігається в ЦНБ Харківського університету. — Шифр 1—2, 121. — 159 с.
- Трубачев — Трубачев О.И. О составе праславянского словаря: (Проблемы и задачи) // Славянское языкознание: V Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. — М., 1963. — С. 159—196.
- Тур. — Тураўскі слоўнік: У 5 т. / Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А.Цыхун, Я.І.Яшкін і ін. — Мінск, 1982—1987. — Т. 1—5.
- Фасм. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. — 2-е изд., стереотип. — М., 1986—1987. — Т. I—IV.
- Филин 1957 — Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковецки изследованиа в чест на акад. Ст.Младенов. — София, 1957. — С. 523—538.
- Филин 1972 — Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — 656 с.
- ХД — Житъе и хоженъе Данила, Руськыя земли игумена, 1106—1108: (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в.) / Под ред. М.А.Веневитинова // Православный палестинский сборник. — СПб., 1885. — Т. III. — Вып. 3. — С.97—141.
- Чер. — Черепанова Е.А. Микротопонимия Чернигово-Сумского Полесья. — Сумы, 1984. — 457 с.
- Черн. — Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. — 3-е изд., стереотип. — М., 1999. — Т. I—II.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1978 [і наступ.]. — Т. 1 [і наступ.].
- ЭСРЯ — Этимологический словарь русского языка / Под руков. и ред. Н.М.Шанского. — М., 1963 [и след.]. — Вып. 1 [и след.].
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праслов. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. — М., 1974 [и след.]. — Вып.1 [и след.].
- Яшк. — Яшкін І.Я. Беларускія географічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. — Мінск: Навука і тэхніка, 1971. — 256 с.
- Bezljaj — Bezljaj F. Etimološki slovník slovenskega jezika. — Ljubljana, 1977—2007. — Т. I—V.
- Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1970. — 806 s.
- Коречный — Коречный F. Základní všeslovenská slovní zásoba / Spolupracovali E.Havlova, H.Pleváčová, A.Máte. — Praha, 1981. — 483 s.
- Mach. — Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. — Praha, 1954. — 366 s.
- Maj. — Majewski E. Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. — Warszawa, 1889—1894. — Т. I—II.
- Mak. — Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-mańruski. — Kraków, 1936. — 408 s.
- MES — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — 2. oprav. a dopln. vyd. — Praha, 1968. — 866 s.
- Nitsch i Mrozówna — Nitsch K. i Mrozówna E. Mazowieckie nazwy przyrodnicze // Lud Słowiański. — Kraków, 1931. — Т. II A. — S. 191—205.
- RS — Rostafiński J. Symbola ad historiam naturalem medii aevii. — Krakau, 1900. — Т. I. — XXI, 605 p.
- Pokorny — Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern, 1959. — Bd. 1. — 358 S.
- Skok — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971—1974. — Т. I—III.
- Sław. — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952—1982. — Т. 1—5.
- Zeman — Zeman H. Słownik górnoślązko-polski. — Warszawa, 1967. — 680 s.

Ivan Sabadosh

The Oldest Ukrainian Names of Dendroobjects of the Salicaceae Family

Summary. The article considers the oldest Ukrainian names of different types of willow (*верба, лоза, рокіта, іва, верболіз, ветла, бредина*) and poplar (*тополя, тополь, трепета, оса, осіна, осіка, осокір, ябрядь*). Almost all of them were inherited from the Proto-Slavonic language. Less than half of them have been preserved in the dialects.

Key words: the Ukrainian language, plant name, history of the lexis, etymology.

Одержано 16.06.2015 р.